Марія Брус (Івано-Франківськ)

НАЙМЕНУВАННЯ БОГОРОДИЦІ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–XVII ст.

Категорія загальних жіночих особових назв староукраїнської мови XVI–XVII ст. неоднорідна за семантикою. Вона складається з різних лексико-семантичних груп фемінітивів. У межах кожної з них встановлюються ще окремі розряди жіночих номінацій, які можуть піддаватися подальшому структуруванню. Поступове розгалуження фемінітивів за лексико-семантичними особливостями призводить до виділення слів, які характеризують осіб жіночої статі за конкретними ознаками. Для іменування особи за якоюсь рисою може використовуватися одне слово або ряд іменників, пов'язаних синонімічними відношеннями.

Своєрідною лексико-семантичною мікрокатегорією фемінітивів є жіночі назви з церковно-релігійним значенням. До неї входять слова, які здебільшого виступають одиничними найменуваннями осіб жіночого роду (*хр(с)тїѧнка* (КРІГ, 294), *ктиторка* "опікунка церковних закладів"(К. СУМ.), *католичъка* (Арх ЮЗР, 8, III, 619-620), *ігумєнія* (ЛСК, 61) тощо). Значно менше у її складі синонімічних груп іменників (*черница, монаха* "черниця" (К. СУМ.), *свещениковая, попадъя* "дружина священика" (К. ІСТ) тощо). Найбільш численним за кількістю компонентів є синонімічний ряд номінацій на позначення Божої Матері.

Функціонування у мові XVI–XVII ст. широкого кола слів для найменування Богородиці зумовлене позамовними факторами.

З давніх часів український народ прославляє Божу Матір і поклоняється їй. Культ Діви Марії прийшов до нас із Візантії разом з християнством. На слов'янській землі образ цієї святої особи набув глибоко довірливого пошанування. Це пов'язано з високоповажним ставленням, зокрема українців, взагалі до жінки як берегині домашнього вогнища, опікунки і вихователькі молодого покоління, рівноправної у правах з чоловіком особи, глави родини. Прагнення відстояти свою віру, релігію у період XVI–XVII ст. спричинило особливе звернення до Богородиці як до спасительки, що відбилося на групі найменувань цієї особи.

Реалізація іменниками значення "Богородиця" спостерігається ще в далекому минулому української мови. Це підтверджують лексикографічні джерела. Назви Діви Марії засвідчені у "Матеріалах для Словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ И. И. Срезневскаго": *владычица* (I, 268), *дѣва, дѣвата* (I, 780), *присноотѣва, присноотѣвата*, *присноотѣвица* (II, 1471), *застоупьница* (I, 950), *родительница* (III, 132), *рожаница* (III, 141), *рожденица* (III, 143), *цѣсарица* (III, 1461), *безневѣстьната* (III, 10), *богоносица* (III, 21), *богородительница, богорожаница* (III, 22). Багато імен із таким значенням фіксує "Словарь древнерусскаго языка (XI – XIV вв.)" за редакцією Р. І. Аванесова: *безневѣстьната* (I, 131), *богоматерьница, богомати* (I, 261), *богородица* (I, 266-267), *браконеискоусомоужьната, браконеискоусьната* (I, 303), *владычица* (I, 440), *вьсепречистата* (II, 277), *вьсечистата* (II, 280). *госпожа* (II, 370-371), *дѣва* (III, 147-148), *дѣвата, дѣвица* (III, 148), *застоупьница* (III, 348). *изцѣлительница* (IV, 125), *кърмителъница* (IV, 367), *мати* (IV, 513). Загальні назви Богородиці подає також Словник староукраїнської мови XI – XV ст.: *богомати, богородица* (I, 104), *владичица* (I, 179), *панна* (II, 123), *прєчистыи* (II, 231), *присноотѣва, присноотѣвая* (II, 247).

У староукраїнській мові XVI – XVII ст. функціонує близько 40 номінацій на позначення Богородиці, не враховуючи словосполучень, які характеризують Божу Матір. Вони поділяються на дві групи:

– безпосередні назви (богоматерь, богородителка, присноотѣва тощо);

– – художньо-образні назви (патронка, сестрица, научителка, царица тощо).

Найменування Божої Матері неоднакові за походженням. У зв'язку з цим вони розмежовуються на:

– питомо українські (родителка, наставница, лекарка тощо);
– церковнослов'янські (богородица, богоотроковица, всегдадѣва тощо);
– старопольські, старочеські (матка, цорка, паниматка тощо).

За структурою назви Діви Марії є дериватами, що породжені морфологічним, морфолого-синтаксичним і лексико-семантичним способами творення[1].

З морфологічних типів деривації назви Богородиці представлені осново-, словоскладанням, основоскладанням у поєднанні з суфіксацією.

Способом осново-, словоскладання утворена незначна кількість номінацій. Вони мотивуються різними синтаксичними конструкціями. Визначаючи характер мотивації складних назв, беремо до уваги те, що "спільним семантичним компонентом у іменників-назв людей можна вважати значення той (особа, людина), хто"[2]. Відповідно до цього визначаються головний і залежний члени твірних словосполучень, а види останніх розрізняються за морфологічним способом вираження залежного члена. Так, в основі композитних утворень лежать такі сполуки:

1) субстантивна конструкція з головним членом – іменником жіночого роду і залежним членом – іменником чоловічого роду: *Бога мати* – Дарми, яже даде им Бог и *Богомати* (ВІА, УП сер. XVII, 234), *Бога родителька* – Пречистыя Владичицы нашея *Богородителки* (СУМ, 2, 146);

2) атрибутивна конструкція з головним членом – іменником жіночого роду і залежним членом – відносним прикметником: *присная дѣва* - славной вл(д)чици нашей бц̃и и *пр(с)ндвѣ* Мр̃іи (КРІГ, 281).

Шляхом юкстапозиції сформоване слово *всѣгдадѣва,* мотиватором якого виступає адвербіальна конструкція з головним членом – іменником жіночого роду і залежним членом – прислівником часу: *всегда дѣва* – Невымовноє пошановањье... *всегдадѣвѣ Маріи* (РЄ, 251).

Номінації *приснодѣва* і *всѣгдадѣва* є семантично нерозкладними найменуваннями Богородиці. Тому їх можна віднести ще до лексико-синтаксичного способу деривації і розглядати як такі, що утворилися внаслідок зрощення колишніх словосполучень.

Складно-суфіксальним способом утворилося слово *Богородиця.* Воно зумовлюється субстантивною конструкцією, у якій головним членом виступає дієслово недоконаного виду, а залежним – іменник чоловічого роду, і оформлюється за допомогою суфікса *-иц-(я): Бога родити* – по(д) милостью... прєсвятоє *богородици* (ДМВН, 219).

Серед найменувань Діви Марії трапляються слова, котрі вживаються тільки як назви Божої Матері (покровителка, небожителька). Для характеристики осіб реального світу вони не використовуються. Такі слова могли утворюватися лексико-семантичним способом за аналогією до творення інших імен, але через відсутність слів для позначення реальних осіб жіночої статі, їх слід віднести до суфіксального способу творення. Вони утворюються на базі чоловічих номінацій за допомогою суфікса *-к-(а): ѡсвѣтитель* – называется Мр̃їѧ *ѡсвѣтителкою,* ѡсвечаючею (К. ІСТ).

Результатом морфолого-синтаксичного способу деривації є назва *пречистая.* Слово *пречистая* – якісний прикметник вищого ступеня порівняння, який субстантивувався, назавжди залишившись назвою особи жіночої статі і, до того ж,

1 Аналіз найменувань Богородиці обмежується похідними структурами.

2 Див.: Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К, 1984. – С. 85.

тільки однієї – Богородиці: *пречистая* – Бог нам з *Пречистою* вся оборона (К. ІСТ).

Продуктивним способом творення найменувань Богородиці виступає лексико-семантична деривація. Особливістю цього способу є те, що він породжує лише семантично похідні слова[3]. До семантично вторинних назв Божої Матері належать слова на зразок *покровителка, наставница, сестра, цорка.* Такі номінації позначають реальних осіб за різними ознаками, для певної характеристики вони переносились на особу Діви Марії і виступали її образними найменуваннями. Зважаючи на те, що названі лексеми позначають особу взагалі, можна було б розмежовувати семантику вказаних номінацій і розглядати такі назви у межах суфіксального способу деривації, у процесі якого виникли слова на позначення реальних осіб. Але ці найменування Божої Матері відмінні за словотвірними ознаками від імен реальних осіб. Доказом цього є застосування принципу розірваності назв реально існуючих осіб жіночої статі з іменами нереальних осіб. Відмежування назв ірреальних осіб від назв реальних осіб перешкодило б відтворенню за іменами нереальних осіб позначуваних ними ознак, функцій осіб[4]. Тому вказані слова кваліфікуємо як такі, що виникли лексико-семантичним способом. Зазначені назви Божої Матері мотивуються номінаціями реальних осіб жіночої статі: *лѣкарка* "жінка, яка лікує, зцілює" – до нб(с)нои сѧ *лѣка(р)к(и)* прес҃тои бц҃и Єлецкои удал (КРІТ, 367), *царица* "правителька" – Уповаю ср(д)чно ч(с)таѧ дв҃ицє: вышны(х) сы(л) *цр҃ицє* (ВППКЗ, 80), *участница* "співучасниця" – Оную Марію за *участницу* Божества мели (К. ІСТ), *нача(л)ница* "'правителька", *наставница* "опікунка" – Нб(с)на *нача(л)ница*: єстє(с) грѣшнымъ *наставница* (ВППКЗ, 289), *кормителница* "жінка, яка виховує, годує, доглядає дитину" – сиротам и вдовам заступлени и *кормителница* (всегдадѣва Марія) (К. ІСТ).

В українській мові XVI – XVII ст. побутує багато складених найменувань Діви Марії. Вони становлять собою словосполучення з різною кількістю компонентів. Відповідно до цього виділяються такі групи складених назв Богородиці:

– двочленні (мт҃ка бж҃ѧ, Мр҃їя дв҃ица, царица нб҃снаѧ, пречистая Богоматерь тощо);

– тричленні (преблг҃ословенная дв҃а бц҃а, прес҃тая бц҃а Єлецкая, преславная цр҃ца Мр҃їя тощо);

– чотиричленні (преч(с)тая дв҃а бж҃їя мт҃рь, прес҃тая бц҃а цр҃ца небесная тощо);

– п'ятичленні і шестичленні (преч(с)тая дв҃а бц҃а цр҃ца нб(с)ная, преблг҃ословенная святая дв҃а бц҃а цр҃ца нб(с)ная).

Між членами названих складених утворень встановлюються різні синтаксичні відношення. Компоненти двочленних конструкцій перебувають між собою в атрибутивних зв'язках. Такі сполуки мають у своєму складі головне слово – назву Божої Матері і залежне слово – якісний прикметник (звичайної форми та вищого ступеня порівняння), відносний, присвійний прикметники чи назву Ісуса Христа: пустельник прославив господа Бога і *пресвятую богородицю* (ПОТМ, УЛ XVII, 487), А в Почаєвѣ ѵ҃ *Матцє Божєй* беруть з мєщанъ от воза крамного по два гроши (ТУ, 71), Седмь аг҃лѡвъ, єстесмо, которыи *родителцѣ бг҃а* нашего служимо (КРІГ, 313), Х҃с и *мт҃ка Хв҃а* тебе уздоровлѧютъ (КРІГ, 361). Складені структури з головним членом – назвою Діви Марії і залежним – назвою Богородиці або Ісуса Христа можуть розглядатися як атрибутивні і як субстантивні: *"Вл(д)чце бц҃е,* избави нась ѡ(т) гнѣва беззаконнагѡ царѧ (КРІГ, 314), Х҃с уродитьсѧ ѡ(т) *дв҃ици Марїи* (КРІГ, 257).

Тричленні загальні назви Божої Матері складаються з двох імен Діви Марії і

3 Див.: Милославский И. Г. Морфологический способ словообразования и семантические изменения / Русский язык в школе. – 1976. – № 1. – С. 83.

4 Див.: Милославский И. Г. – Там само. – С. 85.

одного з вказаних вище прикметників, або з однієї назви Богородиці і двох прикметників. Вони утворюються шляхом нанизування на двокомпонентні назви Божої Матері прикметників чи імен Богородиці: *преславнаѧ царице нб(с)наѧ* (КРІГ, 267), уповаемъ.. и на молитвъ *пречистыя Владычицѣ* нашея, *Богородицѣ* (Ак ЮЗР, 1, 273).

Склад чотиричленних сполук передбачає наявність двох або трьох назв Богородиці і тих прикметників, які представлені у попередніх конструкціях. Чотиричленні імена Діви Марії можна розглядати як поєднання двох конструкцій – атрибутивних, субстантивної і атрибутивної, чи як поступове ускладнення двокомпонентної назви Богородиці: въ дєн Навєдєня *Насвятшоє панны Марии Богородици* (ТУ, 330), молилъса з(ъ) плачемъ *преч(с)той дв̃ѣ бж̃їєй мт̃ри* (КРІГ, 326).

П’ятичленні і шестичленні сполуки формуються з різної кількості назв Богородиці і зазначених вище прикметників. Їх можна аналізувати таким способом, як і чотиричленні найменування: ѡ *прест̃ой ч(с)той преблг̃ословенной славной вл(д)чици* нашей *бц̃и* и пр(с)нѡдвѣ Мр̃їи (КРІГ, 281) тощо.

Загальні особові назви, які характеризують Божу Матір, належать до загальновживаної лексики староукраїнської мови XVI – XVII ст. Вони функціонують у різностильовій писемності того часу, але відзначаються неоднаковим поширенням у пам’ятках різних стилів. Найбільша кількість таких номінацій відображена у творах конфесійного і полемічного характеру. Назви Богородиці є невід’ємним елементом церковно-релігійної літератури, адже сам культ Божої Матері започаткований церковними богослужбами: *Прєчистꙋю богоѡтроковицꙋ*... Бг̃ꙋ Творцꙋ, своєму ѡ(т)дали (УЄ Кал., 759), С помощію бж̃ію и *пр(ч)стыѧ* єго *бг̃омтрє* дописана єсть пр̃ъшаа часть наоуки книгы єв(г)лєи ст̃ои (ПЄ, 123 зв) тощо. Найменуваннями цієї особи насичена полемічно-проповідницька творчість письменників того часу. Пояснюється це тим, що важливою умовою проповідництва було звернення до святого письма, присутність слова божого у полемічному виступі, проповіді: чудовныи учынки *прест̃ои бц̃и* свѣтѧтъ всему свѣту (КРІГ, 242), мовилъ до *преч(с)тои дв̃ы мт̃ки* своєи (КРІГ, 268) тощо. Менше поширені такі назви у художній літературі. Використання їх залежить від жанру твору. Вони представлені переважно у поезії (ліричних, метафізичних, геральдичних, панегіричних віршах), житіях святих осіб, правителів: Ты же, *чистаа,* красуйся, *богородице* (ВЙВ, УП сер XVII, 167), Поставив там церковь в ім’я *пресвятої богородиці* (ЖКВ, УЛ XVII, 413) тощо. Зрідка найменування Діви Марії трапляються у творах ділового стилю. У діловій документації мова йде про реальні події і про реальних осіб. А назви Богородиці функціонують у них в звертаннях, в порівняннях, у назвах свят, церков, монастирів, приурочених Божій Матері: на дє(н) свєтоє Покровы *Прєчи(с)тоє Богородицы* (ККПС, 66), на Покро(в) *прє(с)вято(й) бц̃и* в Гри(ц)ка Пирожє(н)ка убо(з)ство єго покрали (ЛРК, 99) тощо. Обмежену кількість слів на позначення Богородиці фіксують пам'ятки наукової літератури (словники, граматики, травники): *бц̃а* (ЛПБ, 187), *богородителька* (СУМ, 2, 146) тощо.

Назви Божої Матері відзначаються неоднаковою частотою вживання у межах певного твору. Це залежить від тематики, жанру пам’яток і значною мірою від індивідуального стилю письменника. Наприклад, у КРІГ фіксується приблизно 65 імен Богородиці (переважно складених): *прест̃ая бц̃а* (524 одиниці), *преч(с)тая дв̃а бц̃а* (225), *прест̃ая бц̃а Єлецкая* (68), *мт̃ка бж̃ея* (50), *мт̃ка* (24), *богородица* (20), *цр̃ица* (3), *прїѧтелка* (1) тощо, у Ак ЮЗР – близько 14 слів на позначення Діви Марії: *пречистая Богородица* (16), *святая Пречистая* (15), *прест̃ая Богородица* (10), *пречистая Владицица* (4), *святая Матерь* (1) тощо, в АСО – тільки слова *ма(т)ка бж̃а* (2) і *богородица* (1) тощо.

Таким чином, найменування Божої Матері становлять багату групу церковно-

релігійної лексики у староукраїнській мові XVI – XVII ст. Вони виступають безпосередніми назвами (здебільшого) (богородица, мт҃ка бж҃ая, пречистая Богоматерь) і художньо-образними іменами (цорка, сестра, научителка) Діви Марії. З погляду деривації виділяються найменування, утворені морфологічним, морфолого-синтаксичним і лексико-семантичним способами. В українській писемності XVI – XVII ст. такі назви є загальнопоширеною і широковживаною категорією слів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Ак ЮЗР Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею. – Т. І. – Санктпетербургъ, 1863.

Арх ЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов. – Ч. І. –Т. VI; Ч. 8. – Т. ІІІ.

АСО Акти села Одрехови / Від. ред. Л. Л. Гумецька. – К., 1970.

ВІА, УП сер.XVII Авторські вірші. Іоанн Армашенко. – В кн.: Українська книжна поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – К., 1992.

ВЙВ, УПсер.XVII Авторські вірші. Йоаникій Волкович. – В кн.: Українська книжна поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – К., 1992.

ВППКЗ Вірші. Приповісті посполиті. Климентій Зіновіїв. – К., 1971.

ДМВН Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – К., 1981.

ЖКВ, УЛ XVII Житіє князя Володимира. – В кн.: Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Вступ. ст., упорядк. і прим. В. І. Крекотня. – К.: Наук. думка, 1987.

К.ІСТ Картотека Історичного словника українського язика Є. Тимченка. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича. – Львів.

ККПС Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / Відп. ред. В. В. Німчук. – К., 1991.

КРІГ Ключ розуміння. Іоаникій Галятовський / Підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К., 1985.

К.СУМ Картотека Словника української мови XVI – І пол. XVII ст. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича. – Львів.

ЛПБ Памво Беринда. Лексикон словенороський / Підгот. тексту і вступна стаття В. В. Німчука. – К., 1961.

ЛРК Лохвицька ратушна книга ІІ пол. XVII ст. / Відп. ред. І. П. Чепіга. – К., 1986.

ЛСК Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Славинецького та Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1973.

ПЄ Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр. Зберігається в ЦНБ АН України. № 15512.

ПОТМ, УЛ XVII Приповість о трьох млоденцях, како ошукала їх одна вдова своїми фортелями барзо штучне // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Вступ. ст., упорядк. і прим. В. І. Крекотня. – К.: Наук. думка, 1987.

СУМ Словник української мови XVI – І пол. XVII ст. – Львів, 1994. – Вип. 2.

Т У Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Відп. ред. М. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1990.

УЄ Кал. Єѵ(г)лїє ꙋчитєлноє албо Ка́занѧ на кождꙋю Н(д)лю и Свѧта оурочистꙑѣ. Прє(з) С(т). Ѡ(т)ца н҃шєго Калліста… – К., 1637.

Див. : **Брус М. П.** Найменування Богородиці у староукраїнській мові XVI – XVII ст. / Марія Брус // Біблія і культура : Збірник наукових праць. – Чернівці : "Рута", 2000. – Вип. 2. – С. 150–153.